

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Стаття присвячена аналізу основних підходів до розуміння феномену соціального інтелекту особистості, що склалися у вітчизняній та зарубіжній соціально-психологічній науці. Розглядаються питання структури, етапів та чинників розвитку соціального інтелекту.

Ключові слова: соціальний інтелект, соціально-когнітивний потенціал, соціальна компетентність

Постановка проблеми. Незважаючи на той факт, що феномен соціального інтелекту (далі – СІ) вивчається вже понад 80 років, можна стверджувати, що дослідники тільки починають оволодівати теоретико-методологічними засадами знань про це явище. Наразі під СІ розуміють здатність правильно трактувати власну поведінку та поведінку оточуючих. Зазначена здатність необхідна для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації. СІ реалізує пізнавальні характеристики, пов'язані з відображенням соціальних об'єктів – людини як партнера по спілкуванню й діяльності, а також групи людей. Рівень розвитку СІ багато в чому визначає особливості взаємодії у групах, у ситуаціях формування команди. Особливої актуальності проблема СІ набуває у підготовці представників соціономічних професій, які здійснюють керівництво людьми й колективами, враховуючи наявні знання про особистість та поведінку людини.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Аналіз теоретичних та експериментальних підходів щодо феномену СІ показав: у сучасній психологічній науці СІ виступає поняттям, яке не має єдиної, однозначної інтерпретації.

Мета – здійснення теоретико-методологічного аналізу й узагальнення інформації про феномен СІ.

Завдання: 1) систематизувати наявні вітчизняні та зарубіжні концептуальні підходи до вивчення явища СІ; 2) уточнити сутність, структуру та функції СІ.

Зважаючи на досить широке коло досліджень феномену вітчизняними та зарубіжними вченими, розглянемо проблему концептуалізації поняття “СІ”.

В сучасній *зарубіжній психологічній науці* існує два найбільш відомих підходи до розгляду феноменології СІ: “представники першого (Г.Айзенк, Р.Кеттел, Ж.Піаже, Д.Хебб та ін.) наголошують на протиставленні біологічного та соціального інтелекту; прибічники другого (Д.Векслер, Ф.Мос, Г.Сміт, Р.Странг, Е.Торндайк, Е.Хант та ін.) визнають автономність явища СІ, вважаючи його не конгломератом інтелектуальних здібностей, а об'єднанням ряду різноспрямованих здібностей” [9, 6].

Представник першого напрямку *Г.Айзенк* виокремив три види інтелекту: біологічний, соціальний та психометричний. Біологічний інтелект пов'язаний з функціями кори головного мозку та слугує фізіологічною, біохімічною й гормональною основою пізнавальної поведінки людини; він обумовлений генетично. СІ – результат взаємодії індивіда з оточуючим середовищем або прояв соціальної адаптації. Психометричний інтелект як вторинний фактор розглядається як одиниця виміру біологічного і соціального інтелекту. До факторів, які визначають рівень розвитку СІ, Г.Айзенк відніс соціоекономічний статус, мотивацію, харчування, культурні умови, ставлення до алкоголю, поведінкові стратегії, сімейне виховання, рівень освіти, особистісні риси, соматичне здоров'я, життєвий досвід [1].

Виокремлення та опис факторів (переважно соціальних) міститься у фундаментальних теоріях таких вчених, як Ж.Піаже та Л.Виготський. Вони дискутували з приводу впливу чинників соціальної взаємодії та спілкування на ефективність спільної діяльності [5] та загальний розвиток дитини [11].

Згідно з *Ж.Піаже*, інтелект – найбільш досконала форма адаптації організму до середовища. Адаптація ж являє собою єдність процесів асиміляції (відтворення психікою елементів середовища у вигляді

когнітивних схем) та акомодатії (зміни цих схем відповідно до умов оточуючого середовища). Розвиток інтелекту полягає у здатності здійснювати гнучке й водночас стале пристосування до фізичної та соціальної дійсності, а його основне призначення – структурування взаємодії людини й середовища. СІ починає формуватись у дитини з появою здатності до адаптації та соціальної кооперації. Остання вимагає від дитини переходу від центрації на власній точці зору (як єдиній правильній) до децентрації – здатності звільнитись від концентрації на власних поглядах, усвідомлювати позиції інших людей. Децентрація створює умови переходу до ефективної соціальної поведінки [11].

Л.Виготський розглядає розвиток СІ в контексті оволодіння культурно-історичними способами орієнтації у комунікативній ситуації. Для досягнення як власних, так і спільних цілей, людина користується опосередкованими способами впливу на наміри та поведінку інших. Відповідно, структура вищих форм СІ визначається структурою “обхідних шляхів”, тобто способами орієнтації, розуміння і впливу на поведінку інших (наприклад, знаково-символічний характер посмішки та плачу дитини у процесі емоційно-особистісного спілкування для привернення уваги дорослого) [5]. Підсумуємо сказане: якщо Ж.Піаже визнавав, що соціальні фактори відіграють певну роль у розвитку дитини, то Л.Виготський взагалі не припускав можливості індивідуального розвитку без урахування дії соціального оточення, оскільки “будь-яка вища психічна функція була зовнішньою (соціальною), перш ніж стала внутрішньою” [5, 168].

Певним чином розширив набір соціально-психологічних факторів, що впливають на хід соціалізації особи, дослідник *Р.Селман* [9]. Він виділив п'ять стадій розвитку СІ, взявши за основу переходу від однієї стадії до іншої розгортання чотирьох ліній соціальної взаємодії: розуміння себе, близькі дружні стосунки, взаємини в групі однолітків, стосунки з батьками.

Нульова (досоціальна стадія): взаємини з оточенням – егоцентричні, саморозуміння ґрунтується на недиференційованій психофізіологічній

цілісності, стосунки з однолітками підтримуються через випадкові нестійкі ігрові контакти, з батьками – обмежуються певним прагматизмом.

Перша стадія розвитку СІ – становлення дитячого суб'єктивізму. Саморозуміння розгортається як процес виділення власних намірів, почуттів, думок. Стосунки з однолітками – несиметричні, побудовані на отриманні односторонньої допомоги, з батьками проявляється авторитарність.

Друга стадія – здатність до рефлексії. Дитина намагається зайняти позицію іншої людини, узгодити різні точки зору, саморозуміння набуває ознак самопізнання, з друзями встановлюються партнерські взаємини, з батьками з'являється певне емоційне взаєморозуміння.

Третя стадія – передпідлітковий вік. Увесь спектр взаємин обумовлюється взаємністю. Розуміння себе досягається через набуття стійкої ідентичності; друзів – через взаємний обмін особисто значущою інформацією, групи однолітків стають гомогенними; стосунки з батьками ґрунтуються на особистій відповідальності дитини.

Четверта стадія: взаємини сягають певної глибини, настає усвідомлення кількох рівнів людської близькості, розуміння себе як інтегрованої системи різних Я-станів. Взаємини з друзями набувають статусу добровільної взаємозалежності самостійних особистостей. Гомогенні групи змінює плюралістична організація стосунків з однолітками.

Представники другого напрямку врахували вузькість тлумачення інтелекту та інтелектуальних здібностей і розширили поле досліджень, розглядаючи СІ як автономне явище. Е.Торндайк вважав соціальним інтелектом глибину розуміння та далекоглядність у міжособистісних стосунках (1920); Ф.Мос і Е.Хант – здатність знаходити спільну мову з іншими (1927); Р.Странг – знання про оточуючих (1930); Ф.Вернон – здатність легко зближуватись, уявляти себе на їхньому місці (1933); Дж.Ведек – здатність критично та правильно оцінювати почуття, настрої, мотивацію вчинків інших (1947) [12].

Як особливий “соціальний дар”, продуктом якого є успішна соціальна адаптація, CI розглядав Г.Оллпорт. CI – це здатність висловлювати швидкі, майже автоматичні судження про інших, прогнозувати найбільш вірогідні реакції оточуючих [12]. Американський вчений Р.Стернберг пропонує узагальнити всі наведені вище визначення і сформулювати поняття CI так, як це зробив Д.Векслер: CI – це не що інше, як пристосованість індивіда до людського буття [12].

Як видно, CI характеризує здатність індивіда до налагодження контактів з оточуючими, включає розуміння інших, соціальні навички й комунікативні уміння, тобто описує соціальну сторону особистості.

Провідним компонентом CI, на думку *Г.Сміта* – представника другого підходу, виступає розуміння оточуючої соціальної дійсності. Вчений запропонував пірамідальну ієрархічну модель чотирьох рівнів розуміння оточуючої соціальної дійсності: раціоналістичний, артистичний, практичний та емпіричний [14]. Раціоналістичне розуміння людей – емоційне, суб'єктивне та самовпевнене. Єдиним його критерієм виступає суб'єктивне відчуття інших, яке й стає організуючим центром когнітивних схем перцепієнта. Раціоналістичне розуміння повністю орієнтоване на внутрішню реальність. Артистичне розуміння – здатність людини усвідомлювати ті аспекти поведінки інших, які підпадають під дію візуальної, аудіальної чи кінестетичної модальностей; орієнтовані на зовнішню реальність. Практичне розуміння – здатність однієї людини впливати на поведінку іншої у потрібному для себе напрямку. Емпіричне розуміння – здатність людини точно передбачати почуття, думки та поведінку оточуючих. Емпірик вважає істинним знання, отримане від перевірки його суб'єктивних вражень об'єктивними методами, тобто критерієм знання виступає прогностична точність перцепієнта щодо почуттів, думок, поведінки інших. Цю здатність, засновану на прогностичному критерії, більшість вчених визначає як сензитивність. Це дозволило Г.Сміту поряд із зазначеними рівнями

розуміння інших виокремити ще й чотири компоненти сензитивності: спостережницька, теоретична, номотетична, ідеографічна (див. [9; 13; 14]).

Слід додати, що на сучасному етапі розвитку психологічної науки найбільшим авторитетом користується теорія СІ, запропонована *Джой Гілфордом*, детально описана в літературі (див. [4; 6; 9; 10; 12]). Він визначає СІ як інтегральну інтелектуальну здібність, яка забезпечує успішність спілкування та соціальної адаптації. На думку вченого, СІ об'єднує та регулює пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням соціальних об'єктів (людей як партнерів по спілкуванню чи групи людей). До процесів, які його характеризують, відносяться: соціальна сензитивність, соціальна пам'ять, соціальна перцепція та соціальне мислення [10].

В цілому сучасні дослідження СІ мають такі особливості: 1) наявність теорій, не підтверджених емпірично, та емпіричних даних, не об'єднаних конкретними теоретичними підходами; 2) проведення більшості емпіричних досліджень серед соціально гомогенних груп; 3) нерозробленість методичних процедур збору емпіричних даних; 4) обмеженість процедур вимірювання СІ (вони спрямовані на окремі аспекти й сторони СІ), відсутність єдиного концептуального підходу; 5) мінливість поглядів дослідників на проблему СІ.

Вітчизняні вчені теж пропонують неоднозначні концептуальні підходи до вивчення феномену СІ. Однією з перших його почала досліджувати *М.Бобнєва*; в її роботах СІ – це здатність вирізняти й помічати складні відносини й залежності в соціальній сфері [2, 46]. Наявність загальних інтелектуальних здібностей ще не означає адекватного соціального розвитку особистості, як і рівень розвитку СІ ще не є підставою для визначення інтелектуальних здібностей індивіда. Вірогідно, на думку автора, СІ слід розглядати як особливу здібність людини, *яка формується в процесі її діяльності в соціальній сфері, у сфері спілкування та соціальної взаємодії* (курсив – наш). Продовжується розгляд феномену в роботах *Ю. Ємельянова*, який вважав СІ стійкою здібністю розуміти самого себе та інших людей, заснованою на специфіці розумових процесів, афективного реагування та

соціальному досвіді. Ця здібність дозволяє прогнозувати вчинки оточуючих, їх взаємини, моделювати міжособистісні події [7]. На думку автора, СІ включає в себе *сензитивність* (курсив – наш) – особливу чутливість до психічних станів, прагнень, цілей, цінностей інших, яка має емоційну природу.

Перший вітчизняний тест для діагностики СІ адаптувала *О.Михайлова (Альошина)*, у неї знаходимо таке визначення СІ “це інтегральна інтелектуальна здібність розуміти й прогнозувати поведінку людей в різних повсякденних ситуаціях, розрізняти наміри, почуття та емоційні стани за вербальною й невербальною експресією” [10, 9]. До структури СІ, на її думку, входять: соціальна сензитивність, соціальна перцепція, соціальна пам'ять і соціальне мислення. СІ, за твердженням *О.Михайлової (Альошиної)*, є когнітивною складовою комунікативних здібностей особистості та професійно-важливою якістю в професіях типу “людина – людина” [10]. *О.Бодальов* під СІ розуміє сукупність психічних утворень людини, які проявляються у здатності успішно спілкуватися з іншими, зокрема, мотиваційно-потребнісна й емоційна сфери, воля, комунікативна активність, багатий репертуар поведінкових реакцій [3]. На думку ряду авторів (*Б.Ананьєв, О.Бодальов, О.Власова, Л.Петровська*), СІ людини проявляється в увазі, сприйнятті, пам'яті, уяві, мисленні; функціонуючи як єдина цілісна система, вони актуалізуються лише у щільному зв'язку одне з одним. Доволі близьким за вказаними характеристиками до поняття “СІ” є поняття “соціально-перцептивні здібності”, запропоноване *В. Лабунською*. Соціально-перцептивні здібності, на думку вченого, теж формуються у спілкуванні й забезпечують можливість адекватного відображення психічних станів та якостей людини, це здатність передбачати свій вплив на цю людину [8, 383]. Наступні дослідження виявили, що функціональною стороною складної системи перцептивних здібностей й виступає СІ. В цьому ракурсі він полягає в умінні адекватно прогнозувати, інтерпретувати й точно розуміти поведінку інших та передбачати власний вплив на них [8].

Більш глибокого аналізу цей феномен зазнав в роботах *А. Южанінової*, яка тлумачить СІ як когнітивну складову комунікативних здібностей особистості, оскільки він забезпечує розуміння вчинків та дій людей, розуміння мовної продукції та невербальних реакцій оточуючих [15, 64]. Дослідниця припускає, що існує як мінімум три виміри СІ: 1) соціально-перцептивні здібності, які відповідають за адекватне відображення особистісних властивостей партнера по спілкуванню й забезпечують точність в розумінні характеру стосунків з оточуючими. Їм же людина завдячує здатністю до самопізнання (усвідомлення своїх індивідуально-особистісних властивостей, мотивів, поведінки, характеру сприйняття себе іншими); 2) соціальна уява – здатність адекватно моделювати індивідуальні й особистісні особливості людей за зовнішніми ознаками та прогнозувати характер поведінки інших; 3) соціальні техніки спілкування – здатність прийняти роль іншого, володіти ситуацією, спрямовуючи її в потрібному річищі й навіть впливати на психічні стани й прояви оточуючих [15].

Коротко підсумуємо сказане: 1) СІ можна розглядати як здібність, що забезпечує пізнання, відображення, розуміння та структурування соціально-психологічних характеристик особистості й групи, сприяє прогнозуванню поведінки людини і динаміки групових процесів; 2) СІ – це особлива здібність людини, яка не надається їй від народження, а формується в процесі діяльності в соціальній сфері, в спілкуванні та в соціальній взаємодії.

Висновки. У пізнавальній діяльності можна виділити специфічну сферу: розуміння себе та партнерів по взаємодії. Будь-яка діяльність (в тому числі й суб'єкт-об'єктна) опосередкована і містить суб'єкт-суб'єктний аспект. Сферу можливостей суб'єкт-суб'єктного пізнання індивіда можна визначити як СІ. Феномен СІ являє собою досить новий предмет дослідження як для зарубіжної, так і для вітчизняної науки. Його концептуалізація відбувається на межі когнітивної, загальної, вікової, соціальної психології та персонології. СІ структурно складається з когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Він має достатні прогностичні можливості, які дозволяють

передбачати успішність професійної діяльності та взаємин в системі “людина – людина”.

Література

1. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 111-131.
2. Бобнева М.И. Психологические проблемы развития личности // Социальная психология личности/ Отв. ред. М.И.Бобнева, Е.В.Шорохова. – М.: Изд-во “Наука”, 1979. – С. 35-63.
3. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Изд-во Московского университета, 1982. – 200 с.
4. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – 308 с.
5. Выготский Л.С. Проблемы общей психологии// Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6 т. / Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – 385 с.
6. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. – М.: Наука, 1982. – С. 433-457.
7. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1985. – 168 с.
8. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное понимание. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 608 с.
9. Лобанов А.П., Подунова О.Н. Социальный интеллект: от Торндайка до Гилфорда // Социальный интеллект: Проблемы исследования и диагностики. Учебно-методическое пособие/ Сост. А.П.Лобанов, О.Н.Кунгурцева / Под ред. А.П.Лобанова. – Мн.: БГПУ, 2003. – С. 5-17.
10. Михайлова (Алешина) Е.С. Методика исследования социального интеллекта: Адаптация теста Дж.Гилфорда и М.Салливена: Руководство по использованию. – СПб.: ГП “ИМАТОН”, 1996. – 56 с.

11. Пиаже Ж. Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное // Пиаже Ж. Теория, эксперименты, дискуссии/ Под ред. Л.Ф.Обуховой, Г.В.Бурменской. – М.: Гардарики, 2001. – С. 252-261.
12. Практический интеллект / Р.Дж. Стернберг, Дж.Б. Форсайт, Дж.Хедланд и др. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
13. Психогимнастика в тренинге / Под. ред. Н.Ю.Хрящевой. – СПб.: “Речь”, Институт тренинга, 2001. – 256 с.
14. Смит Г.К. Тренинг прогнозирования поведения: Тренинг сензитивности. – СПб.: “Речь”, 2001. – 96 с.
15. Южанинова А.Л. Исследование сложности когнитивной дифференциации и интеграции в связи с уровнем социального интеллекта // Когнитивные стили: тезисы научно-практического семинара. – Таллин, 1986. – С. 159-162.

Аннотация

Теоретико-методологические подходы к изучению феномена социального интеллекта

Статья посвящается анализу основных подходов к пониманию феномена социального интеллекта личности, сложившихся в отечественной и зарубежной социально-психологической науке. Рассматриваются вопросы структуры, этапов и факторов развития социального интеллекта.

Ключевые слова: социальный интеллект, социально-когнитивный потенциал, социальная компетентность

Summary

Theoretical-methodological approached to the social intelligence phenomena research

The article is devoted to the research of the social intelligence basic approaches, which appeared in the home and foreign social psychology. The questions of structure, stages and factors of social intelligence development are analyzed.

Key words: social intelligence, social-cognitive potential, social competence

Відомості про автора

ПІБ	Ляховець Лариса Олексіївна
Науковий ступінь, вчене звання	–
Домашня адреса	Ляховець Л.О. вул. Рокосовського б. 37, кв. 88 м. Чернігів 14027 д.т. (0462) 95-38-12 р.т. (0462) 670-477, деканат психолого-педагогічного факультету моб т. 8 098 270 99 46
Установа	Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, психолого-педагогічний факультет, кафедра загальної та вікової психології, асистент кафедри